УДК 332.1:502.131.1
DOI https://doi.org/10.32846/2306-9716/2023.eco.3-48.2

МОДЕЛЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

Боголюбов В.М., Клепко А.В., Бондарь В.І., Наумовська О.І.
Національний університет біоресурсів і природокористування України
вул. Героїв Оборони 15, 03041, м. Київ
volbog@ukr.net, alla.klepko@gmail.com, ndieco@ukr.net, el.naumovskaya@gmail.com

Формування регіональної політики на сучасному етапі становлення об'єднаних територіальних громад (ОТГ) неможливо без активізації ролі регіонів, як суб'єктів переходу до сталого розвитку суспільства. Для забезпечення управління регіональним розвитком необхідні додаткові соціальні екологічні та економічні системні дослідження з обґрунтуванням показників (індикаторів) сталого розвитку. На шляху переходу регіонів до сталого розвитку головною проблемою є відсутність простої та ефективної системи оцінювання досягнутого прогресу в цьому напрямі. Якісні і кількісні індикатори сталого розвитку регіонів повинні охоплювати три важливі складові сталого розвитку, надавати достовірну інформацію для подальшого оцінювання і прогнозування, бути зрозумілими для всіх зацікавлених сторін. Розробка простих і ефективних показників сталого розвитку забезпечить також високу якість і ефективність процесу прийняття управлінських рішень у всіх сферах життя суспільства, зокрема, сільської громади.

У забезпеченні переходу сільської громади до сталого сільського розвитку особливу роль відіграватиме розвиток соціальної інфраструктури, яка має забезпечити формування і підтримку трудового потенціалу об'єднаної сільської громади. Для цього необхідно формування екологічної свідомості і впровадження таких визначальних факторів якісного територіального розвитку як «корпоративна відповідальність» і «відповідальна свобода».

Для формування сучасної моделі функціонування сільських територій на засадах сталого сільського розвитку необхідно визначити пріоритетні показники та індикатори сталого розвитку на місцевому рівні, що ґрунтуються на затверджених 17 Національних Цілях сталого розвитку до 2030 року, які потрібно застосовувати для проведення моніторингу заходів щодо переходу конкретної сільської громади до сталого сільського розвитку шляхом удосконалення системи управління соціально-економічним розвитком сільської громади з врахуванням екологічних обмежень. *Ключові слова:* сталий сільський розвиток, об'єднані територіальні громади, цілі, індикатори, довкілля.

Model of functioning of rural territories on the basis of sustainable rural development. Bogoliubov V., Klepko A., Bondar V., Naumovska O.

Formation of regional policy at the current stage of formation of united territorial communities (UTH) is impossible without activation of the role of regions as subjects of the transition to sustainable development of society. In order to ensure the management of regional development, additional social, ecological and economic systematic studies are needed to substantiate indicators of sustainable development. On the path of the transition of regions to sustainable development, the main problem is the lack of a simple and effective system for evaluating the progress achieved in this direction. Qualitative and quantitative indicators of sustainable development of regions should cover three important components of sustainable development, provide reliable information for further assessment and forecasting, and be understandable to all interested parties. The development of simple and effective indicators of sustainable development will also ensure high quality and efficiency of the management decision-making process in all areas of society, in particular, the rural community.

The development of social infrastructure plays a special role in the transition of a rural community to sustainable rural development. The infrastructure should ensure the formation and support of the labor potential of the united rural community. For this, it is necessary to form environmental awareness and implement such determining factors of qualitative territorial development as "corporate responsibility" and "responsible freedom".

In order to form a modern model of the functioning of rural areas on the basis of sustainable rural development, it is necessary to define priority indicators and indicators of sustainable development at the local level, which are based on the approved 17 National Sustainable Development Goals until 2030, which must be used to monitor measures for the transition of a specific rural community to sustainable rural development by improving the management system of the socio-economic development of the rural community, taking into account environmental constraints. *Key words:* sustainable rural development, united territorial communities, goals, indicators, environment.

Постановка проблеми. За визначенням перехід до сталого розвитку – це економічно, соціально та екологічно збалансоване вирішення завдань по досягненню запланованих результатів функціонування суспільства з врахуванням можливостей майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. При цьому, екологічна складова сталого розвитку стає першорядною і пріоритетною порівняно з економічними і соціальними результатами, оскільки стан навколишнього природного середовища за сучасних умов є визначальним фактором життєзабезпечення майбутніх поколінь. Зростає потреба у ефективному та збалансованому використанні всіх видів ресурсів, особливо природного походження. Важливе значення набуває інноваційна політика, спрямована як на підвищення ефективності споживання природних ресурсів, так і зниження обсягів відходів, що утворюються в процесі виробництва та споживання,

а також широке використання відходів як вторинних матеріальних ресурсів.

Під *сталим сільським розвитком* ми розуміємо таку організацію життєдіяльності в цілому і сільської громади, зокрема, при якій забезпечуються сучасні потреби всіх членів сільської громади з врахуванням можливостей майбутніх поколінь забезпечувати свої потреби (включаючи соціальні, економічні та екологічні аспекти). Потрібно зауважити, що розвиток сільської громади залежить від стану ґрунтів на території громади, тому можливість переходу сільських громад до сталого сільського розвитку залежить, в першу чергу, від збереження якісного стану цих територій протягом всього періоду їх використання. Це означає, що сільські громади повинні використовувати принципи збалансованого використання природних ресурсів на всій території сільської громади.

Актуальність досліджень. Екологічна політика сільських громад повинна створити умови для зменшення антропогенного впливу на довкілля до нормативно допустимого рівня та забезпечити підтримання природних екосистем на рівні, що гарантує екологічну безпеку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велику увагу розвитку територіальних громад, зокрема, об'єднаних сільських громад, приділяють у своїх дослідженнях М. О. Клименко [1], А. М. Прищепи, О. А. Брежицької [2], О. І. Панкова [3], Коваленка А.О. [4]. ФАО (Продовольча і Сільськогосподарська Організація ООН) рекомендує для переходу до сталого сільського розвитку дотримуватись таких п'яти принципів [5, ст. 1, пункт 1]:

– покращення харчового ланцюга;

– захист та економія природних ресурсів;

– поліпшення добробуту та економічного стану населення;

– підтримка стійкості екосистем;

– підтримка державних ініціатив та нормативних актів.

У квітні 2021 року в Україні набрав чинності Протокол про сталий розвиток сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, яким передбачена гармонізація зусиль держави і місцевих органів влади для «підтримки сталого управління земельними ділянками, що традиційно обробляються людиною, на користь нинішнього і прийдешніх поколінь» [6, с. 2].

Зміст розглянутих нормативних актів і результати попередніх наукових досліджень можна вважати основою для розробки моделі переходу об'єднаних територіальних громад до сталого сільського розвитку, а важливість цих питань для суспільства зумовили вибір теми дослідження.

Методологічне або загальнонаукове значення. У процесі дослідження використано аналітично-порівняльний метод аналізу статистичних даних Державного управління статистики України. Ефективним методом розв'язання актуальних питань переходу сільської громади до сталого розвитку вважаємо використання системного підходу, спрямованого на дослідження сільської території як складної організованої агроекосистеми.

Новизна. Запропонована модель формування системи індикаторів сталого сільського розвитку ґрунтується на можливості використання для моніторингу стану сільських територій індикаторів, встановлених для моніторингу виконання Національних Цілей сталого розвитку до 2030 року [7]. Відібрані для оціночної системи показники були доповнені рядом індикаторів екологічного спрямування, що дозволить більш ефективно ідентифікувати зміни стану компонентів довкілля.

Виклад основного матеріалу. Важливим напрямом формування регіональної політики є формування активної ролі регіону як суб'єкту переходу до сталого розвитку суспільства. Наукове забезпечення регіонального управління вимагає соціо-еколого-економічних системних досліджень з урахуванням показників та факторів сталого розвитку [4, с. 14]. У процесі реалізації концепції регіонального сталого розвитку головною проблемою є необхідність створення ефективної системи оцінювання досягнутої цілі в цьому напрямі за допомогою якісних і кількісних показників.

Ціль сталого розвитку №1 (ЦСР 1). За даними Державного комітету статистики України у 2021 році, рівень бідності в Україні становив 51%, що пояснюється економічною кризою, коли за межею бідності опинились 6 млн громадян. Рівень бідності у об'єднаних територіальних громадах оцінюють, у першу чергу, за економічними показниками, зокрема:

– часткою населення, чиї середньодушові еквівалентні сукупні витрати є нижчими за фактичний (або розрахунковий) прожитковий мінімум,

– часткою осіб, добове споживання яких є нижчим за 5,05 доларів США за ПКС;

– співвідношенням рівнів бідності домогосподарств з дітьми та домогосподарств без дітей.

Для сільських місцевостей України варто визначати кількість багатодітних сімей, оскільки цей показник свідчить про рівень необхідного соціального захисту місцевого населення. В Україні діє єдина база багатодітних сімей, що спрощує процедуру отримання інформації для проведення оцінювання об'єднаної територіальної громади за цим показником.

Ціль сталого розвитку № 2 (ЦСР 2) спрямована на подолання голоду шляхом активізації розвитку сільського господарства. ЦСР 2 охоплює три основні взаємопов'язані напрями – доступність збалансованого харчування, продуктивність сільського господарства та виробництво продуктів харчування. Однією з найбільш інноваційних систем сільського господарства, які відіграватимуть значну роль у забезпеченні гло-

бальної продовольчої та екосистемної стійкості є органічне землеробство. Саме тому, при оцінці сталого розвитку території об'єднаної територіальної громади (ОТГ) доцільно враховувати відсоток територій, на яких впроваджено систему органічного вирощування культур, як еколого-економічний показник сталого сільського розвитку.

Ціль 3 ЦСР «Міцне здоров'я і благополуччя» означає забезпечення здорового способу життя і добробуту в будь-якому віці. Показник «Частка витрат населення у загальних видатках на охорону здоров'я, %» характеризує рівень та інтенсивність фінансування державою системи охорони здоров'я. Він виражає ступінь пріоритетності розвитку цієї сфери у державній політиці й рівень орієнтації на забезпечення здоров'я нації. За умови збільшення індикатора з'являються можливості щодо зростання рівня розвитку системи охорони здоров'я, що, відповідно, позитивно впливає на рівень соціальної безпеки. Завданням цього індикатора є збільшення фінансування охорони здоров'я і набір працівників та покращення розвитку, професійної підготовки й утримання медичних кадрів.

Ціль 4 «Якісна освіта» означає забезпечення якісної освіти і сприяння можливості навчання протягом життя. Для моніторингу досягнення цієї цілі на рівні ОТГ запропоновано використовувати індикатори «Показник охоплення дітей віком 5 років закладами дошкільної освіти, %», який характеризує рівень забезпечення дітей закладами дошкільної освіти і завданням якого є забезпечення доступності якісного дошкільного розвитку для всіх дітей та «Рівень участі населення у формальних та неформальних видах навчання та професійної підготовки, %», що характеризує рівень підготовки та навчання населення незалежно від віку, а завданням якого є збільшення поширеності серед населення. знань і навичок, необхідних для отримання гідної роботи та заробітної плати. Для сільського населення освіта сприяє працевлаштуванню, отриманню високого доходу, покращенню якості життя, для суспільства – довгостроковому економічному зростанню, посилення інновацій, зміцнення інституційної та соціальної згуртованості. Екологічна освіта є одним із головних показників сталого розвитку, одним із найбільш дієвих інструментів запобігання деструктивним змінам навколишнього середовища, зменшення рівня бідності та покращення здоров'я населення. У багатьох сільських населених пунктах все ще бракує базової інфраструктури та засобів для забезпечення ефективного навчального середовища (доступ до електроенергії, Інтернету, комп'ютерів, якісної питної води й ін.). В умовах воєнного стану в Україні необхідно розвивати нові форми освіти, у тому числі технології дистанційного навчання.

ЦСР 5 – це забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей чоловіка та жінки, що означає рівний підхід до всього незалежно від статі. Щорічно Світовий економічний форум (World Economic Forum) проводить дослідження індексу гендерного розриву (The Global Gender Gap Index), який відслідковує рух у напрямку досягнення гендерної рівності за чотирма показниками: економічна участь; розширення прав і можливостей жінок у політиці; рівень освіти, а також доступ до системи охорони здоров'я та тривалість життя. У 2021 році Україна посіла 74 місце із 156 країн світу, що на 15 пунктів нижче ніж 2020 року.

ЦСР 6 «Чиста вода та належні санітарні умови». Одним із найважливіших природних ресурсів, без якого неможлива життєдіяльність людини, є питна вода. Джерелом питного водопостачання жителів України на 80% є поверхневі джерела і на 20% – підземні. Вирішальними чинниками санітарного та епідеміологічного благополуччя населення є екологічний стан поверхневих вод. В останні роки спостерігається погіршення якості води, обумовлене забрудненням водних об'єктів, технологічною неспроможністю систем очистки та природно-кліматичними факторами. Питання доступу населення до якісної і безпечної вводи вирішується організацією централізованого водопостачання. У більшості сільських населених пунктах для питних потреб населення використовує шахтно-криничні води, які часто забруднені сполуками азоту, органічними сполуками, важкими металами і не відповідають мікробіологічним нормативам. Тому, питання якості води потребує постійного контролю, зокрема, облаштування санітарно-захисної зони джерела водопостачання.

Основною метою досягнення ЦСР 7 «Доступна та чиста енергія» є збільшення частки енергії з відновлюваних джерел у національному енергетичному балансі, зокрема за рахунок введення додаткових потужностей об'єктів, що виробляють енергію з відновлюваних джерел. Суть методологічного підходу до визначення енергетичної ефективності «Зеленої енергетики» полягає у розрахунку частки енергії, виробленої з відновлюваних джерел, у загальному кінцевому споживанні енергії і розраховується з урахуванням даних Держстату та Держенергоефективності у відповідності з правилами Директиви 2009/28/ЄС за допомогою програмного забезпечення "SHARES", розробленого Євростатом.

Визначальними для аналізу гідної праці (ЦСР 8) можна вважати зайнятість та наявність продуктивної роботи, тобто економічно доцільної для суспільства і вигідної для працівника. Необхідно оцінювати можливості працевлаштування та гідні умови праці населення працездатного віку за показником рівень зайнятості населення віком 20–64%.

ЦСР 9 «Промисловість, інновації та інфраструктура» має особливу роль у забезпеченні прогресу в досягненні всіх ЦСР, створюючи передумови для зростання доданої вартості та ВВП, як на національному, так і на локальному рівні, особливо у відно-

шенні розбудови сільської інфраструктури. В сучасних економічних, фінансових і соціальних умовах створення реальної самодостатньої та саморегулюючої системи соціально-економічного розвитку сільських територій є проблематичним. Особливо це стосується так званих периферійних (понад 10 км від районних центрів) поселень. Саме в таких селах найбільш інтенсивно погіршуються демографічні процеси: скорочується трудовий потенціал, зростають процеси безробіття і бідності селян, посилюється міграційний відтік сільської молоді. Як наслідок, ці села трансформуються в «неперспективні», сільська мережа скорочується, а території занепадають. Дороги з твердим покриттям у таких селах руйнуються і погіршується техногенно-екологічна безпека. З огляду на це, проблема соціально-економічного розвитку сільських територій переростає вже в національну і потребує вдосконалення соціальної політики.

У глобальному вимірі ЦСР 10 «Скорочення нерівності» означає скорочення нерівності всередині країни і між країнами. Нерівність доходів − глобальна проблема, що вимагає глобальних рішень. Вагомим індикатором цієї цілі є індикатор «Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги, %», який пропонується використовувати і на рівні ОТГ.

Крім певного позбавлення послуг швидкої медичної допомоги, сільські домогосподарства значно обмежені у доступі до лікування в стаціонарі, комплексного медичного обстеження, можливостей придбання необхідного медичного приладдя. Складність отримання медичних послуг на безоплатній основі або їх висока вартість є основною причиною проблем з отримання послуг лікаря, насамперед у незабезпечених верств населення. Отже, доступність медичних послуг є комплексною проблемою, в якій відображаються інші проблеми — економічні, соціальні, політичні.

ЦСР 11 охоплює різні галузеві завдання (житлове забезпечення, безпека, екологія тощо) для реалізації на місцевому рівні. Забруднення атмосфери вважається найнебезпечнішою формою забруднення за обсягом, оскільки забруднення промислово розвинених міст токсичними агентами стає незворотним і негативно позначається на здоров'ї населення. Індекс якості повітря (AQI) використовується державними органами для інформування громадськості про те, наскільки забрудненим є повітря в даний час або наскільки забрудненим воно стане. Обчислення індексу якості повітря вимагає отримання інформація про рівень забруднення за певний середній період (як правило, це за 1, 8, 24 і 48 годин) отриманий з газоаналізаторів системи моніторингу якості повітря. Європейський індекс якості повітря складається з інтерактивної карти, яка показує місцеву ситуацію з якістю повітря на рівні станції, ґрунтуючись на п'яти ключових забруднювачах: тверді частки (PM2.5 та PM10), приземний озон (O_3), діоксид азоту (NO_2) та діоксид сірки (SO_2), кожен з яких оцінюється відповідно до стандартів, затверджених Директивами ЄС. Наразі в Україні активно впроваджуються система моніторингу якості атмосферного повітря регіонального рівня, зокрема, громадського – постійно функціонує близько 23 автоматичних станцій, встановлених Київськими міською та обласною державними адміністраціями. При цьому, мережа станцій громадського моніторингу в Україні включає більше 600 автоматичних станцій (Eco-City, ЛУНмісто, SaveDnipro та ін.). Розвиток таких мереж та вільний доступ громадськості до інформації про забруднення повітря в режимі реального часу дає підстави включити індекс якості повітря (AQI) для проведення комплексної оцінки стану об'єднаної територіальної громади.

ЦСР 12 охоплює два основні напрями – зниження ресурсоємності економіки та забезпечення екологічної безпеки. У вирішенні даної проблеми визначальним завданням є зменшення втрат продовольства у виробничо-збутових ланцюжках. Тому стає очевидною необхідність використання показника «Частка післязбиральних втрат у загальному виробництві зернових культур, овочів та баштанних культур, %».

Серед головних завдань, виконання яких дозволить мінімізувати екодеструктивний вплив відходів на довкілля − зменшення обсягів утворення відходів і збільшення обсягів їх переробки та повторного використання. «Вибір раціональної схеми розташування, типів і розрахунок необхідної кількості контейнерів для збирання відходів, як вторинної сировини», як індикатор сталого сільського розвитку відображає ефективність впровадження сучасної системи поводження з відходами.

Неконтрольоване утворення сміттєзвалищ є індикатором еколого небезпечних локальних джерел, оскільки їх морфологічний склад і масштаби поширення мають опосередкований вплив на якісні показники всіх об'єктів довкілля в зоні їх впливу та на залучення токсичних сполук і речовин в трофічні ланцюги екосистем, у тому числі, агроценозів. Тому, на нашу думку, показник «Наявність несанкціонованих сміттєзвалищ в зоні впливу населеного пункту» також має бути включеним до оціночної системи.

Єдиним індикатором щодо досягнення завдання 13.1 ЦСР 13 на національному рівні було визначено «Обсяг викидів парникових газів, % до рівня 1990 року». На рівні ОТГ використання цього показника є проблематичним і практично недоцільним.

ЦСР15 охоплює завдання з відновлення та раціонального використання суходолу та внутрішніх прісноводних екосистем. Нами запропоновані показники «Площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду» та «Площа земель під лісовою рослинністю, га». Серед пріоритетних напрямків діяльності щодо

збереження біорізноманіття є захист земель і лісів. У зв'язку з цим, заплановано збільшувати площі, зайняті природними комплексами (нині близько 29%), та лісовкриті площі (відповідно, близько 16%).

Стале використання і охорона земель є одним з найважливіших компонентів, що прямо чи опосередковано стосується більшості ЦСР. Успішна реалізація завдання 15.3 (Індикатор 15.3.1.) щодо досягнення нейтрального рівня деградації земель (НРДЗ) дозволить відновити продуктивність земель. Мотивуючою ціллю НРДЗ є збереження продуктивності земельних ресурсів, підтримка функцій та послуг екосистеми та задоволення потреб нинішнього та майбутніх поколінь. Зважаючи на це, а також на те, що вміст гумусу у ґрунтах сільськогосподарських угідь традиційно вважається інтегральним показником родючості, було прийнято рішення включити цей показник до розроблюваного комплексу індикаторів переходу до сталого сільського розвитку.

Одним із основних напрямів державної політики щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів, як зазначалося у Концепції сталого розвитку населених пунктів, є раціональне використання земельних, водних, рекреаційних та інших природних ресурсів, створення умов для їх відновлення. Використання природної родючості ґрунту без намагання її відновити – ознака низького рівня розвитку як культури землеробства, так і суспільства загалом. Можна вважати землекористування оптимальним, коли відношення нестабільних факторів (рілля, сади) до стабільних (природні кормові угіддя, ліси, лісосмуги) не перевищує одиниці. Таким чином, є необхідність включити показники «Площа орних земель (ріллі), га» та «Площа сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), га» до розроблюваної системи індикаторів сталого сільського розвитку.

Досягненню Цілі 15 «Захист та відновлення екосистем суші», зокрема водних ресурсів, має передувати також досягнення доброго стану вод у басейні кожної річки, відповідно до Водної Рамкової Директиви. Особливістю сільських територій є сільськогосподарська діяльність населення, яка безпосередньо впливає на стан довкілля (водних ресурсів, атмосферного повітря, біорізноманіття). Таким чином, оцінка екологічного стану поверхневих водних об'єктів на сільських територіях є важливим показником для розроблення стратегії сталого сільського розвитку, а досягнення доброго екологічного стану водних об'єктів має бути індикатором досягнення рівня сталого розвитку сільської громади. Інтегрований індикатор якості масиву поверхневих вод визначається за біологічними, гідроморфологічними, хімічними та фізико-хімічними показниками. Базою даних для таких оцінок слугують результати діагностичних, операційних та дослідницьких моніторингових досліджень, здійснених за басейновим принципом.

На сьогодні в Україні здійснюється адміністративно-територіальна реформа, результатом якої є створення нових об'єднаних територіальних громад та формування органів місцевого самоврядування. Мета реформи полягає наданні сільській громаді прав та інструментів для забезпечення розширеного відтворення населення та зростання рівня і якості його життя. Переведення сільських територій на модель сталого сільського розвитку слід вважати першочерговим завданням у розбудові держави.

Висновки та перспективи:

1. На основі комплексного аналізу наукових публікацій та нормативних актів акцентовано увагу на основних проблемах, що впливають на процес переходу об'єднаних територіальних громад до сталого сільського розвитку – напруженість демографічної ситуації; зниження зайнятості сільського населення; несприятливі умови праці; відсутність адаптованої системи освіти для сталого розвитку та відсутність системи менеджменту для забезпечення збалансованого природокористування.

2. Визначено пріоритетні напрямки агроекологічної політики об'єднаних сільських територіальних громад, а саме:

– вирішення питань утилізації побутових та відходи сільськогосподарського виробництва;

– поліпшення екологічного стану повітряного і водного басейнів, земельних ресурсів та якості питної води;

– формування системи збалансованого природокористування та структурної перебудови інфраструктури і виробничого потенціалу об'єднаних територіальних громад, екологізація агротехнологій;

– збереження біологічного та ландшафтного різноманіття на територіях сільських громад;

– екологізація просвіти та виховання, формування системи освіти для сталого розвитку;

– створення системи екологічного моніторингу довкілля на територіях сільських громад;

– вдосконалення системи регіонального екологічного управління.

3. Встановлено, що для формування сучасної моделі функціонування сільських територій на засадах сталого сільського розвитку необхідно визначити пріоритетні показники та індикатори сталого розвитку на місцевому рівні, що ґрунтуються на затверджених 17 Національних Цілях сталого розвитку України до 2030 року, які доцільно застосовувати для проведення моніторингу заходів щодо переходу конкретної сільської громади до сталого сільського розвитку шляхом удосконалення системи управління соціально-економічним розвитком сільської громади врахуванням екологічних обмежень.

Література

1. Клименко М.О. Сталий розвиток місцевих громад: підручник. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 296 с.
2. Клименко М. О., Прищепа А. М., Брежицька О. А. Оцінювання стану територій міста за показниками сталого розвитку : монографія. Рівне : НУВГП, 2018. 221 с.
3. Панков О. І. Сталий розвиток у сільському господарстві. *Ефективна економіка.* 2011. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=750 (дата звернення: 30.05.2023).
4. Коваленко А. О. Стан і перспективи реалізації цілей сталого розвитку в Україні. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2018. № 1–2. (20–21). С. 11–14.
5. Стале сільське господарство: методи та їх переваги. *EOS Data Analytics*: веб-сайт. URL: https://eos.com/uk/blog/stale-silske-hospodarstvo/ (дата звернення: 30.05.2023).
6. Протокол про сталий розвиток сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат: від 02.12.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001-17#Text (дата звернення: 30.05.2023).
7. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна». URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf (дата звернення: 30.05.2023).